

werd geannexeerd. In de Nederlanden ging het volgens de auteur evenwel niet alleen om stedelijke elites met ridderlijke aspiraties, maar om initiatieven van stadsbestuurders, die opkwamen voor plaatselijke belangen en gewone burgers. Deze ontwikkeling zou passen in het door Pleij voorgestane en hier overgenomen uitgesproken stedelijke zelfbewustzijn dat de Lage Landen vanaf de vroege veertiende eeuw zou kenmerken en dat resulteerde in een literatuur van burgers voor burgers. Het centrale program van Van Anrooij's boek is dan ook dit: 1) de bijzonderheid van de burgerlijkheid in de Nederlanden aan te tonen mede aan de hand van de rol van de Negen Besten hierin; 2) het contingentie van het Negen Besten-onderzoek te laten prevaleren; 3) de tekorten aan te tonen van eerdere Negen Besten-onderzoekers (Horst Schroeder met name), die zich te veel hebben laten leiden door de vage nationale grenzen en 4) de Nederlanden als bakermat voor de Negen Besten te propageren, en niet Frankrijk, zoals altijd is beweerd. Dit alles heeft geresulteerd in een 'vondstenboek' waarin twee fasen in de Negen Besten-cultus worden onderscheiden: eerst, ca. 1310-1340, raken de Negen Besten bekend in de Nederlanden, daarna, ca. 1340-1370, verspreidt het thema zich over Europa. Van Anrooij laat de cultus in de Zuidelijke Nederlanden beginnen, waar in de eerste helft van de veertiende eeuw de sproke *Van neghen den besten* zou zijn ontstaan. Het auteurschap van deze tekst is onduidelijk, Van Anrooij pleit voor Jacob van Maerlant (hoofdstuk V). Als bewijs voor stedelijke populariteit in de Zuidelijke Nederlanden voert de auteur de frequentie van uitbeelding aan: op wandtapijten, huisgevels, prenten, drinkbekers. Het kwantitatieve overwicht in presentatie betreft de steden Brugge en Gent. De Negen Besten golden in de stedelijke context als toonbeelden van recht en rechtvaardigheid en ook voor de Noordelijke Nederlanden hebben wij bewijsplaatsen van de stedelijke functie van de cultus, bijvoorbeeld in Haarlem, waar Negen Besten-gedichten zijn bewaard in handschriften, stammend uit de stedelijke kanselarij. Maar de juridische associatie blijkt niet exclusief voor het stedelijke milieu te zijn en de conclusie 'Het idee om de Negen Besten in de eerste plaats als vorsten op te vatten', als rechtvaardige heersers, kan uiteraard niet uitsluitend voor de Nederlanden gelden.

In de tweede fase is de Negen Besten-cultus niet minder interessant, wanneer varianten als de 'Neuf Preuses' of de 'Negen Quaetsten' ter sprake komen. Ook werd er vaak een Tiende Beste, als voorbeeldige tijdgenoot, aan de reeks toegevoegd. Opmerkelijk is het dat de Negen Besten eerst en vooral een poëtisch thema blijkt te zijn, en dat de traditie in proza en geschiedschrijving pas goed en wel in de vijftiende eeuw op gang komt. Is dit een probleem van historische contingentie of duidt het op een toenemend of juist afnemend belang? Voor de auteur behoudt de reeks haar zeggings- en geldingskracht tot ver in de zestiende eeuw, wanneer schitterende gravure-reeksen van de Negen Besten worden gemaakt. Van Anrooij schreef een rijk en toegankelijk boek over dit belangrijke literaire cultuurfenomeen, zijn 'vondsten'-werk is onmisbaar voor iedere Negen Besten-onderzoeker, in Nederland en elders.

Karin Tilmans

J. M. van Winter, *Sources concerning the hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Studies in the history of christian thought LXXX; Brill: Leiden, Boston, Keulen, 1998, viii + 821 biz., f450,-, ISBN 90 04 10803 3).

Een levenswerk, althans een werk waaraan gedurende zo'n 35 jaar is gewerkt, niet ononderbroken, maar toch bij tijden intensief. Deze uitgave getuigt van een hardnekkige vasthoudendheid, want het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat zoniet bij de auteur zelf dan toch zeker bij deze of gene uit haar directe omgeving bij tijd en wijle de vraag rees waartoe alle inspanning

moest leiden, waarom met zo'n benijdenswaardige acribie de talloze lees- en interpretatieperikelen moesten worden opgelost. Wat thans ter tafel ligt, is een bronnenpublicatie van singuliere hoedanigheid.

Na een beknopte inleiding is het geheel opgebouwd uit vier onderdelen. Het eerste deel biedt een op Nederland toegesneden transcriptie van relevante bullen en brieven uit de reeks *Libri bullarum*, die zich in de archieven van de Orde van Malta (AOM) in La Valletta bevinden, aangevuld met gelijksoortige stukken uit andere archieven. In die stukken komt van alles aan de orde, onder andere de betrokkenheid bij de bestrijding van de Barbanjse zeerovers, wat ook al in het inleidend hoofdstuk was aangestipt (22).

Naar aanleiding van een paar stukken en de in de index van patroonsnamen opgenomen *Ordo Sancti Sepulchri*, nader omschreven als *ordo militaris*, moet worden opgemerkt dat het zeer de vraag is of deze indicatie wel juist is. Er waren onmiskenbaar ridders van het Heilig Graf — wier status zelfs pauselijke bescherming genoot —, er waren even onmiskenbaar Jeruzalembroederschappen, maar er was geen met de johannieters of tempeliers vergelijkbare geestelijke ridderorde, *n'en déplaise* de sedert een pauselijke bul van 1489 door de grootmeester der johannieters gekoesterde pretentie ook grootmeester van de ridderorde van het Heilige Graf te zijn; het zou de auteur hebben gesierd zulks te hebben gesignaleerd. Ondanks alle herhaaldelijk en her en der gepubliceerde stellingen over een allang bestaande geestelijke ridderorde van het Heilig Graf, is er feitelijk pas na het herstel van het Latijns patriarchaat in 1847 en dan eigenlijk pas vanaf 1868 sprake van de *Ordo equestris Sancti Sepulchri hierosolymitani*, nadat er in de zestiende en zeventiende eeuw aanzetten tot regionale organisaties zijn geweest, het meest consistent in Frankrijk sedert 1700.

Het tweede gedeelte omvat de publicatie van een veertiende-eeuws overzicht van de inkomsten uit het wijd en zijd verspreide grondbezit van het Utrechtse Catharijnenconvent, toevalligswijls bewaard gebleven in een in het stadsarchief van Gent gedeponeed familie-archief. Deze rijke bron biedt ruimschoots de mogelijkheid een kaart met die bezitsspreiding te maken, wat helaas niet is gebeurd, terwijl zo iets toch wel bij de prijs van het boek inbegrepen zou kunnen zijn geweest. In dit archiefdeel is een blaadje uit veel later tijd terechtgekomen en uit een notitie daarop blijkt dat de winter van 1447-1448 zo zacht was geweest 'dat daer veel beest int velt bleven die niet te stal en quamen' (194).

Uit later toegevoegde notities blijkt dat het Catharijnenconvent ook in Rotterdam gegoed was: behalve een 'huus ende hofstede opten diic' was daar in de stad een 'Sent Katherinen camp'; bovendien genoot het convent inkomsten van 'VI morghen lands die ghelegghen sijn ter capellen bi Rotterdam' (386), een Catherina-kapel? Helaas wordt de daarbij betrokken 'bovengescreven broeder Florens Claeszoon van Rotterdam' verder niet genoemd. In de index op persoonsnamen wordt hij (niet bij Horens of Claeszoon, maar bij Rotterdam) omschreven als 'benefactor of St. Catherine's', een kwalificatie die blijkens die index slechts enkelen ten deel is gevallen (voorzover ik heb geconstateerd betreft dat slechts de bisschoppen van Utrecht in het algemeen (15), de weduwe van een zekere Simon van Amersfoort (232), een echtpaar met dochter in de buurt van Amerongen (232-233) en tenslotte een zekere broeder Bartolomeus Gozewijnszoon van Werkhoven (249) bij 't Waal), waarbij opvalt dat er ook geen NN's als weldoeners zijn genoteerd. Opvallend is in dit verband dat een zekere begijn Jutta van Harmeien wel in de index werd opgenomen maar daarin niet als weldoenster werd geregistreerd, terwijl uit de op haar betrekking hebbende tekst toch onmiskenbaar blijkt dat zij het Catharijnenconvent grond bij Benschop had geschonken (355).

Het derde gedeelte bevat voornamelijk de verslagen van zes visitaties, namelijk die van 1373 (ontleend aan een Franse publicatie uit 1987), 1495 en 1540 (op basis van de stukken in het

archief van La Valletta, wat een ingrijpend amendement impliceert op de bestaande tekst-uitgave van Wiersum en Cosquino de Bussy (*BMHG*, XLVIII (1927) 146-261), 1594 (conform die genoemde uitgave, 262-320, met een verwijzing naar een supplek uit een handschrift te Karlsruhe, zie hierna), 1603 (op basis van het zojuist genoemde handschrift in Karlsruhe) en 1732 die Arnhem betrof (op grond van een archiefdeel uit La Valletta). Tussen de beide laatste visitaties in is een drietal stukken opgenomen, het eerste betreffende door de stad Nijmegen gerestitueerde inkomsten uit goederen buiten Nijmegen (1700), het tweede over de lasten van de hoeve te Niel die ook in het voorgaande stuk van 1700 voorkomt (1719) en tenslotte een ongedateerde nadere omschrijving van de status der bedoelde goederen (ca. 1704?; na 1746?), alle drie op basis van stukken uit Karlsruhe (637-643).

In de tekst van het stuk over de visitatie van 1732 trof mij een merkwaardige post: 'ahn den ratsherren [zu] Hasselt interesse von 2000 gulden ad 5%', waarbij ik uiteraard benieuwd was naar wat dat betekende. Helaas wordt daarover niets naders opgemerkt, behalve dan dat er in de index op plaatsnamen bij Hasselt als verklaring wordt opgegeven: 'town near Arnhem, with council', wat niets opheldert naar integendeel tot groot misverstand leidt, want welke stad Hasselt met raden ligt er in de buurt van Arnhem? Is er verband te leggen met het Overijsselse Hasselt en dan wellicht zelfs met de Heilige Stede aldaar? Hadden johannieters niet ook wat met het Heilig Gräfte maken? Wie weet...; vooralsnog zijn het raadsels die gevaarlijke associaties oproepen.

Het vierde en laatste deel bestaat uit een pamflettenlijst, een opsomming van 61 tussen ongeveer 1561 en 1788 verschenen teksten aangaande de johannieters en hun aanspraken (661-685). Uitgebreide indices van persoonsnamen, plaatsnamen, muntnamen, gewichten en maten, heiligen-patroonsnamen en zaken besluiten dit indrukwekkende blijk van doorzettingsvermogen, waarbij althans ik me overigens wel heb afgevraagd of hier van het goede niet te veel wordt geleverd, terwijl inhoudelijk gesproken nogal wat in nevelen blijft gehuld.

Jan van Herwaarden

P. Th. R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850* (Dissertatie Maastricht 1997, Maaslandse monografieën LX, Mechelen, Leeuwarden: Eisma, 1997, xlvii + 331 blz. + 2 diskettes, ISBN 90 74252 60 5).

Al in de jaren zeventig publiceerde P. Mestrom over klokken en klokkenmakers in Limburg, en nu verscheen de dissertatie waarop hij in Maastricht bij J. C. G. M. Janssen en C. A. Grimbergen promoveerde. Het is een lijvig boek geworden, dat vergezeld gaat van twee diskettes waarop omvangrijke tabellen tot hanteerbaar formaat zijn teruggberacht. Desondanks presenteert Mestrom ook in de tekst uitgebreid het materiaal dat hij uit talloze archieven en dankzij onderzoek aan uurwerken op stoffige torenzolders verzamelde. Zijn thema vormt de geschiedenis van zowel openbare uurwerken, aangebracht op gevels of meestal op torens, als die van 'huisuurwerken', klokken voor binnen de huiselijke kring. Het boek beslaat de periode vanaf de introductie van de eerste uurwerken tot het einde van de klokkenmakerij in Limburg.

'The clock, not the steam engine, is the key machine of the modern industrial age' meende Mumford in de jaren dertig, en onder andere Cipolla en Le Goff wijdde beschouwingen aan tijdmeting, waarbij ze het uurwerk een wezenlijke rol toekenden in de mechanisering van het wereldbeeld; het uurwerk was de basis voor de Westerse expansie. Mestrom laat deze wijde perspectieven eerst rusten, en kijkt naar de simpele werkplaatsen van de Limburgse klokken-